

III

Було в маю. Перед обідом.

Михайло лежав недалеко бурдея в городі, що вибігав кінцем у дрібний лісок, який притикав із інших боків до цілі, і пас воли.

Довкола бурдея пишалася земля в різних пасмах зелені, а ген далі від нього, та все-таки в сусідстві, лежали два менші ліски. Один приналежний до сусіднього і званий тому «сусідній ліс», а в тім самім напрямі недалеко нього лежав малий лісок панський, де газдував і верховодив старий Онуфрій.

Оба ті ліски, з яких «сусідній» був удвоє від панського більший, ділила від себе велика левада, звана багном, задля своєї багнистої землі. В ній буяв рогіз, раз у рік викошуваний, і виростала якась висока трава, на яку ніхто не лакомився.

Михайло лежав близько звірят на землі, наглядаючи, аби не зайшли в конюшину, що росла найближче бурдея, що її насіння було дорого оплачене; він грівся в весняному сонці і глядів пильно за звірятами, що паслися тісно коло себе. Думав над своїм будучим життям у місті, над поворотом додому, і як опісля все складеться, а відтак спинився думками коло пишних звірят. Мішалися, неначе його рідня, з його будучністю. Бачив у душі якесь нове обійстя, своє обійстя, чорнооку струнку дівчину і їх. Вони були тут і там і мимоволі виповняли собою якісь порожні місця....

Чув виразно, як спасали своїми грубими здоровими писками траву, як відсапували, бачив дрібні крапельки поту на тих теплих, пильних писках, їх великі лагідні очі були отінені довгими смішними віями, а вола були такі широкі, ноги низькі, що вола звисали майже до землі.

Препишні звірята! Темно-бурі, майже чорно підсипані, з білими короткими рогами, і такі ситі й виплекані, що було мило гладити їх по хребті. Притім були спокійні й випещені, мов діти, і знали його голос дуже добре. Коли вступав до стайні, звертали свої статечні голови за ним, простягали шії, оскільки се їм ланцюги при яслах позволяли, і нюхали своїми грубими ніздрями у воздуху, чи не приніс їм хліба або кулеші. І він усе приносив їм щось, коли приходив з дому, з села, з «гори» до бурдея, а коли не мав нічого при собі, то бодай гладив і пестив їх, а се вони також приймали вдячно. За те лизали йому руки, плечі й груди. Були добрі, вдячні звірята...

Деколи в неділю або свята, коли надворі була сльота, він волів пересиджувати в бурдею, чим іти додому в село, витягав сопівку, сідав на постіль, що стояла рядом із ними, і грав годинами. Заховувались нерухомо, хіба що жували одностайно.

Він любив їх, як добрих товаришів, а тепер, мабуть, ще більше, відколи дізнався, що були призначені для нього.

Навкруги панувала тишина.

Та не та мертва тишина, що царює зимою над широкою просторінню.

Тут пишалось життя, куди оком доглянути. Лани з хлібом зеленілися, конюшини розцвітилися, у воздуху грав милий запах з цвітів сіножаті, буяли рійно комахи, метелики, бджоли, а високо, невидно, під голубим небом розсівалися жайворонки дрібними милозвучними перлами.

Сонце почало легко припикати, а ясність так і вабила стулювати очі. Коли стулював, бачив прерізні барви...

Малий садок за бурдеєм стояв у самім розцвіті й дихав солодкими, сильними пахощами. Між молодечею зеленню листя визирав цвіт груші білими в'язочками, там вишень, слив, а там глибше, стикаючись уже з лісом, блідо-рожевий цвіт яблїнок. Безліч бджіл вешталосся воздухом, бринячи, приваблені пахощами, як і самим цвітом, всмокувалися жадібно в ніжні білобарвні звїздки між листям і неначе впивалися їх тоненькою красою...

Місцями збиралася їх громадка на в'язанках цвіту, і, коли ледве замінний подув вітру порушив галуззям, вони, мов у грі, хиталися враз із цвітами й здавалися якоюсь преніжною пустотою природи, особливо ж у тих місцях, де пишалася садовина в розцвіті. Довкола саду й бурдея буяла грубою густою верствою зелені накраплювана білим і рожевим цвітом конюшина; а далі за нею простягалися лани збіжжя, яке легко й ритмічно колихалося під такт подихів леготу (легкого весняного чи літнього вітру).

Далеко й широко нічого, крім миготливої широкої зелені, а десь-не-десь між нею горстка поважного лісу, докупи збита громадка струнких дубів-сторожів. Звичайно ледве замінний бренькіт бджіл творив тут, у тишині, своєрідну, преніжну музику, що переводилася воздухом пильно-рйними хвилями з місця на місце, оминаючи хіба безцвітні пасма землі...

Ніжна, ледве замінна музика мала в собі щось сонливого, однак молодий хлопець був далекий від усякого сну. Зрештою і не звертав зовсім на неї уваги, зріс і зжився з нею і не відчував її звучної гри округ себе.

Думав про робітницю в панських покоях, про Анну, яку любив тайком із цілої душі; думав над тим, як то буде, коли піде восени з дому й не побачить її вже скоро. Знав, там у місті не побачить її, бо і як би? Вона була наймичка, і ніяк їй було по містах їздити.

Вправді ходила чутка, що пані переселиться в місто, бо часто занепадала на здоров'ї, але чи пустить її мама з нею в місто?

Певно, що ні. Се ж була погана жінка, люта, мов жид-лихвар на гроші лакома, і гірша, як деяка мачуха.

Все грозила їй, що відбере її від пані й видасть заміж за якогось свого горбатого сусіда-вдівця, як не буде віддавати їй зароблених на службі у пані грошей. А бідна давала, що мала, лиш аби могла дальше в пані лишитися і не вертати до дому, якого боялася, мов самого пекла. Вона взагалі була бідна з своєю матір'ю-відьмою і тим, що була без батьківської опіки, її батько, чесний газда, як розказували люди, помер давно, а одинокий брат її, колишній вояк при кінноті, парубок зарозумілий і язикатий, хіба що бив її від часу до часу, як не пхала йому в руки гроша на тютюн або горівку. І звідки мала остаточно набирати стільки тих грошей? Вона стидалася просити у пані грошей, але він не вірив їй і бив тайком, коли лиш навинулася нагода. Бог знає, вона цілком була інша, неначеб не його сестра, хіба що була така струнка як він, як смерека. Він був дуб, не парубок.

Коли думав про неї, бачив її все перед душею такою, як колись перший раз.

На панськiм подвір'ї. Одного разу лупили там кукурудзу. Коло стодоли й кошниць (повіток) сиділи робітники, жінки, чоловіки й дівчата, він і вона, і лупили. Він і вона сиділи при однім гурті, а між ними старий Петро, що наглядав за роботою. Кукурудзи мали з одної купи сипати вже до кошниць. Старий Петро гукнув на одну грубу пикату дівчину, що неустанно передиралася з одним хлопцем, щоби принесла із стодоли драбину. Вона відповіла, що принесе, але, не рушаючись із місця, гралася найспокійніше дальше, перекидуючись з хлопцями кукурудзами.

— Ну, сороко, ти оглухла? Не чуєш, що я казав? — гримнув наново Петро на неї, ніби погрозив кулаком. — Я зараз там прийду на твою голову!

Та дівчина, мабуть, знала, що його слова не такі грізні, як здавався його грімкий голос, і, замість виконати наказ, почала боротися з хлопцем, що саме в тій хвилі упхнув їй шумилиння (листя з качана кукурудзи) за ковнір.

Анна бачила те все.

Вона заховувалася цілий час мовчки й скромно коло роботи, а обзивалася лише тоді, як її хтось прямо про що питав.

Він, Михайло, неначе не бачив її, хоч сидів проти неї і їх погляди від часу до часу стрічалися. У неї були тихі блискучі очі й часом зніжна усміхалися.

Бачачи, що пустотлива дівчина вдруге не сповнила наказу, піднялася вона з свого місця і пішла сама до стодоли по потрібну драбину.

Петро глядів хвильку за нею мовчки, а відтак посвистав злегка перед себе.

— Мой, мой, що за дівчина! — сказав до громадки коло себе. — Варто, щоби її порядний хлопець полюбив, а відтак засватав. Дівчина як золото, та й добра!

Йому, Михайлові, заграло серце живіше в грудях, а інші люди поглянули ласкавим оком за нею.

За хвилину вона винесла драбину.

Ішла повільним ритмічним кроком, несла на лівому рамені довгу драбину, а праву руку сперла на клуб, щоб іти в рівновазі. Була прегарна в тій хвилі. Середнього росту, з темним, як шовк, волоссям, мала на собі скромну ріклю, що, не стісняючи її в рухах, приставала пестливо до її молодої, гнучкої статі, що на око ніжна, таїла в собі силу та вабила до себе, мов музика, гармонією жіночності. Не підводила очей, зближаючися чимраз більше до громадки людей.

Коли станула вже близько гурту, він устав із місця і взяв від неї драбину, причім стрінувся знов із її чорними очима. У неї грудь хвилювала злегка. Вона усміхнулася до нього.

Отакою бачить її тепер у душі. Отакою, як ішла з драбиною на рамені через подвір'я однаковим, обережним кроком, та й із легко спущеною головою... Була чесна дівчина, про яку й одна душа злого слова не сказала. До того знала стільки прерізних робіт, про які іншим дівчатам в селі й не снилося. Все була коло панни й вивчилася при ній всячини. Панна говорила з нею не раз, мов із рівною собі. А й стидлива була страшенно. Там, де інші дівчата лускали зо сміху, штовхаючи одна одну ліктем, ніби потайки, та перешіптуючися, вона соромилася до сліз і була б, мабуть, із сорому в землю запалася із-за того, що чула все, особливо ж, коли він був при тім.

— Гай, гай! — грозив їй раз один хлопчисько, якого висварила за нечемні слова. — Ти уважай, щоби колись галузочка не зломилася!

А вона обернулася й ударила його по лиці.

Інші дівчата сміялися.

Інші... але вона не була, як інші. І справді. У неї був уже — як глумилися деякі хлопці — «панський розум».

Але найбільше любив її Михайло, коли усміхалася, як тоді з драбиною, а загалом за те, що була тиха та добра. Інший раз, де вона йому знов так дуже подобалася, було в сусідньому селі. Він ішов по сіль для товару й мусив саме в тім селі минати хатину її мами. Бідолашну, похилу хатину в середині малого городця і близько гостинця (шляху).

Вона стояла в городці межі темними мальвами й соняшниками, сама як струнка мальва, і помагала мамі чистити горох решетом. Зблизившись до хати, він поздоровив її і станув на хвилину.

— Боже помагай, Анно! — сказав несміливо.

— Дякувать! — відповіла вона, геть під волосся зарум'янівши.

— Чистите горох?

— Ай, певно, що чистимо! — відповіла замість неї грубим голосом стара, витріщивши на нього недовірливим поглядом. Вона була дуже погана, оця її мати. Передні зуби виставали у неї з рота, як кли (ікла), сорочка на грудях була вічно розп'ята, а білий рушник на голові завсіди перекирвлений. Виглядала, коли б і не глянути на неї, як п'яна або якби що лише з ким побилася. Він стояв хвилину, дивлячись на неї, як вона, не підводячи очей до нього, бачила й відчувала його присутність і мовчала.

— Я йду до склепу (магазину) по сіль для товарини! — сказав.

— Не тяжко йти, як худоба є! — обізвалася знов стара неприязно. — У нас нема худоби! Мій чоловік помер і лишив мене з довгами. Я мусила останнє теля продати, щоби його поховати, Тодор

(так звався її син) був при жовнірах, а оця, — вона кивнула зневажливим рухом за дівчиною, — помагала лиш ложкою при мисці. Тепер він усе, що заробить, складає для себе; він задумує женитися, — додала злобно, — а оця чічка (квітка) працює день і ніч для чужих. Боже борони кожного перед такими дітьми, як я їх маю! Се кара божа, такі діти, вороги! Розум і руки у них лише для себе.

— Ей, мамо! Вам би таке не говорити! — сказала Анна з легким докором. — І нині дозволила мені пані допомогти вам у роботі, хоч і у нас роботи було всюди повно. Я рятую вас, де можу! Але ви ніколи не вдоволені!

— Бо мене лютить те, що тобі чужі пани миліші, як твоя мамка. Я з тобою доста набілилася, заки таку вигодувала. Все добре, що пані й панна скажуть або навчать, а все зле, що мама скаже. Гай-гай! — говорила твердо далі, підкидаючи високо горох в решеті. — Будемо видіти, як далеко ти зайдеш із твоїми панами! Ти ще не знаєш: панська ласка лише до порога, а там — «марш за двері!»

— Я ж вам усе даю, мамо, що там заслужу, хіба що собі яку одежину справлю! — говорила дівчина з огірченням. Їй було соромно за мамині докори перед ним, і вона хотіла немов оправдатися. Він за нізачо в світі не смів думати, що вона для своєї матері не була добра.

— Ай, певно, «речі!» — глумилася стара. — Відколи ти в панів на службі, то вже й горботку (плахту) покинула носити, де ж би, соромно вже! Гай, гай!

— Панна каже, що любить мене у спідниці, ну, і все дає в дарунок спідниці. Але я можу й горботку носити, сього мені ніхто не забороняє. Але як панна для мене добрі, то чому їх не слухати?

— Воно гарно й у спідниці ходити! — вмшався він несміливо, хочаби звести розмову на що інше. Йому було жаль дівчини, яка ще не мала вправді сліз в очах, але в голосі було їх уже повно.

— Про мене! Але збанок, кажуть, до часу воду носить! — сказала стара. — Ти вже стала гонорна, ніби кухарка. Добре, що навчилася вже в панни в покоях викручуватися та каву варити, то тепер уже мамки непотрібно. Вже те білля, що я виперу, не біле, а те, що я його вшию, загрубо шите. Але пожди! Я ще тебе колись навчу розуму! Я лиш дивлюся, як то ще довго потриває, на як ще довго твою мамку полишиш, а сама по службах ходитимеш, я лиш дивлюся!

Вона усміхнулася поганим, злобним усміхом і висипала лютими, роздразненими рухами очищений горох у мішок, що лежав недалечко на землі. Дівчина схилилася і допомгла. Однак він бачив, як вона обтерла скоро рукою сльози, що таки втиснулися їй в очі. Відтак мусив іти даліше.

Поздоровив стару й молоду і пішов, але заким відійшов, попросив ще трохи води напитися.

Вона винесла йому води й подала через низький пліт. Пив мало. Замість того заглянув у її тихе, смагляве обличчя і в очі. Очі, що промайнули в тій хвилі по нім, були несказанно сумні й не говорили саме тепер нічого до його душі. Неначе засоромлений, перескочив вузький шанець, що ділив його від дороги, і відійшов скоро. Вона йому дуже подобалася, але стара, та стара! Коби Анночка дісталася раз по праві в його руки, то вибив би їй ті кли напереді, що ними кусала всіх, мов лиха собака. Чарівниця ота...

.....
Відтак бачив її ще частіше. Часами мав діло на панському подвір'ї, або тато висилав його туди з орудками (справами). Тоді все перемінявся з нею кількома словами. Не говорила ніколи багацько, але все розумно і скромно і не сміялася на все горло, як інші дівчата. Була інша, як другі сільські дівчата. Не знав саме докладно, чим різнилася від інших, не застановлявся над тим ніколи глибше. Він відчував лише сліпо різницю. Була ніжніша й тонких обичаїв. Була в одежі все чиста, а гарне темне волосся її було в порядку. Воно улискувалося в неї з дня на день, коли тим часом інші дівчата розчісували його лише в неділю або в свято. У неї не було багато намиста на шиї, але ті цітки (маленькі мідні випуклі кружечки), що їх носила, були завжди гарні. Єство самого

ліпшого і тоншого лежало в тім, що зайняло його некультурну, але в основі чисту й добру душу, і його впливові піддавався несвідомо. З нею годі було як-небудь шуткувати, за рукав тягати, зачіпати. Чоловік так і сам ставався поважним, як опинився близько перед нею. Немов затихала цілим еством і гляділа ожидаючим поглядом на ті уста, що мали до неї заговорити. А коли і здобувся хто на те, що звернувся до неї легким словом, тоді рум'янілася, потопаючи в полумені чистого, дівочого сорому та усміхаючись вимушено й змішано, щоб уже, однак, в останній хвилі мати очі вогкі, а уста щоб умовкали цілковито.

На танці не ходила ніколи. Була майже від чотирнадцяти літ на службі у дворі, а забави й розривки (розваги) її сільських ровесниць були для неї цілковито чужі. Не мала й жодних товаришок між сільськими дівчатами й товаришувала виключно з донькою Докії, Парасинкою. З іншими не мала що балакати. У неї не було таємниць і любовних справ, які спонукували дівчат до шаленого дитячо-безумного сміху й переговорів. А що панська хата лежала потрохи відсторонь від властивого села і все-таки треба було з годину ходу, аби до нього дістатися, а вона все рвалася як не до одної праці, то до іншої, то їй лучалося лиш дуже рідко забігти на яку там балаканку.

В неділю ходила до церкви, але й тут не лишалося їй багато часу до бесіди, до ближчого зазнайомлення.

По службі, щоправда, зближалися до неї і обступали її дівчата, оглядали її одіж, її гарно вишиту сніжно-білу сорочку, її маленькі срібні ковточки, що дістала одного разу від пані; доторкалися всього пальцями, допитувалися о плату і їдло, яке мала у панів, дарували їй цвіти, але тому, що по тому всьому вичерпувалися теми правильно, а вона перша не починала наново розмови, так усі розходилися байдужно.

Сільські хлопці журилися нею ще менше. Вона була убога, та й тому не мала для них ніякої вартості. Не мала ні землі, ні грошей. Землі не мала ніколи, бо її родичі були бідні зарібники, а гроші, коли були у неї хоч і найдрібніші, відносила зараз до матері. Мати ж мучила її та біла доти, доки вона не віддавала їх до останнього феника. Таким чином, була її будучність обмежена на працю рук, неустанный пострах перед матір'ю і остротою брата. Пізнання та свідомість великої бідноти, а з тим почуття своєї безповоротності настроїли її і без того до поваги й думання склонну натуру поважно до глибини душі. Її щоденні сходи́ни з панею і панною, чутливими і благородними жінками, що її дуже любили за її тиху та консеквентну вдачу, відібрало її еству жорстокість і неповоротність некультурної селянки з першої руки, а натомість надало її поважній душі корму, гнучкості і свого роду інтелігенції.

Не вміла читати й писати. До писання не складалися її пальці, звиклі лиш до грубшої праці, а до читання не ставало часу. Все і всюди манила праця, і свободних хвиль в її скромнім житті не бувало. Та зате заховала її дівоча душа, із-за умних і щирих наук і присторог благородних жінок, білість і чистоту. Пригадувала дику квітку, що виростала в затишку лісу, далеко від голосного світу, або диких голубів.

Старші, поважні й багатші газдині, як Докія і кілька інших, що бували частіше в панській хаті і знали її добре з пильності й чемності взагалі, любили її і були їй прихильні. Проти них вона була покірна й цілувала їх, при стрічі в неділю і свято, в руки. Їм се було мило, і вони, цілуючи її в чоло, називали її «доньцею». Але простіші не мали для неї серця.

Вона навчилася в дворі багато, чого вони не знали і чого дівчина не могла затаїти — вигладжувати білля, варити і т. ін., — а що се незнання тої роботи не годилося з їхньою гідністю газдинь, то вони глумилися з неї і кепкували при кожній нагоді. «Вона дивиться лише, аби на ній сорочка була біла, — говорили, — але чи її скриня заповнюється біллям, се вже її не обходить. Відай, треба буде дві пари волів, аби потягнути її скриню до хати чоловікові, як дістане якого, бо одна пара не встигне».

Або знов: «Вона вміє білля вигладжувати й наперстком шити, але тим вона не доробиться ані

землі, ані чоловіка. До землі треба з сапою приступати, а до чоловіка — з повними руками. Але, може, їй придасться коли й наперсток. Лишиться без даху над головою, бо в неї мамка і братчик такі, що за те не тяжко, тоді вона поставить собі його на голову й він їй стане за покривало...» І такі інші глупості...

Дівчина знала про те все, і се відбирало їй певність у поведенні й огірчало. Як тяжко було бути убогою! Чоловік ні для кого ніщо не значить. Та добре, що хоч руки були в неї здорові. Ті руки допоможуть їй, аби їй як тяжко було в житті, бо й що було діяти? Світ для всіх. Для багатців і убогих.

.....

І тепер він думав про неї.

Гірко було все покидати. Родичі хоч раз-два в рік прийдуть, але вона? Люди кажуть: «Що має чие бути, те не мине його!» Він має надію, що вона буде його.

Він її любить. У неї нема ні поля, ні худоби, ні грошей, але він її, проте, любить. Дасть бог, доробляться. Зате у нього є поле й худоба. А ось хоч би й бики оці, товариші його.

Він задумався на хвилю і не заздрів, як один з волів потягнув писком за конюшиною і, смикнувши добру жменю, молов її пильно, піднявши голову від землі.

Не міг сердитися на нього. Він був усе цікавіший до всього від Лівого і був би хто знає що пожер. Стіну злизував, як ясла були перед ним порожні...

Звірина дивилася живими очима перед себе й молола сильно писком, а він аж погладив її під впливом якогось наглого, теплого зворушення, яке ним заволоділо. І вона буде їх любити. Хто їх врешті не любив би?.. Ей, коби вже до того дійшло!..

Потім зітхнув і обернувся миттю лицем до землі. Перед ним розстелився час якоїсь будучності, що, мов земля, заважила на його душі й мов чорним смутком залилася...

.....

Робітниця в панських покоях не знала, як воно зчинилося, що нараз син Івона Федорчука, Михайло, опинився перед її душею. Думала над тим тільки, чому весною цвітуть дерева, зеленіють лани й ластівка гніздо ліпить. Воно прийшло було, а коли було вона його здалека або зблизька бачила, заходила з нею зміна, з якою не вміла собі здати справи.

Знала, був добрий для неї і не так, як інші. Він був багатший, як інші газдівські сини, але проте говорив із нею, як із рівною собі. Як просив сірнички, або води, або коли питав, чи пан дома, то все був дуже чемний. Не заходив собі ніколи з нею в жарти й не плів пустих слів. Туга за ним зростала в ній чимраз сильніше, ставала чимраз більш докучлива. Вона ж не була дитиною. Їй було вже двадцять років, не була ні глуха, ні сліпа. Знала, що любить його.

Неначе злочинство, крила се в своїй молодій смутній душі, не знаючи, що з тим почати, та купала ту свою любов ночами в своїх сльозах... До ворожки боялася йти, а хоч би й пішла, то що вона їй скаже?.. Вона ж була бідна наймичка, а він син багатих родичів.

Стала така поважна й похмура, що її оточення се майже спостерегло. Вона сама не запримітила сього.

А її мати та брат усе грозили їй від часу до часу, що видадуть її за муж за горбатого сусіда. У нього була й хата, і поле, і худоба... і він був, як говорили, добрий чоловік...

Незамітно уклалася лінія болю коло її молодих невинних уст...

.....

Було се одного вечора в липні.

Анна ходила до жінки старого Онуфрія по гриби й саме вертала додому, їх хатина стояла під панським ліском, і вузька стежечка вела від неї через поля попри бурдей Івоніки, аж до сільської дороги. Було пізно. Чудовий, ясний, тихий вечір. Небо із незвичайно випуклою глибиною було засіяне зорями, а між ними місяць жаристий і свідомий побіди. Далечина була лагідна й виразиста,

а над полями, на які спала рясно роса, здавалося, розпростерта срібна сітка.

Нива з гречкою простягалася ніжним біливом коло високого й буйного жита, а там далі краплі роси блистіли, мов осталі, на житі і пшениці зачіплені сльози проти місячного світла. Десь не-десь знімалася з мокріших місць легка, прозора мряка. Глибока тишина панувала всюди, лиш сверщки перекликувалися численно й оживляли широко і далеко далечінь. Крім того — жодного звуку. Все стояло неповорушно, штивно, пило спокій ночі, що наближалася повільним кроком і гіпнотизувала все магічним місячним світлом.

Анна йшла спішно вузькою стежкою, що вилялася майже невидимо скісно між гордим житом. Жито сягало їй майже по груди й було таке пишне й буйне; такого вже здавна на нивах сього села не бачили. Се було саме збіжжя Івоніки, через яке йшла стежкою і яке від часу до часу гладила верхи рукою, мов голублячи його до себе.

Була поважна, як звичайно. А там, у старого Онуфрія, чула різні новини. Він оповідав, що до нього заходив оноді Івоніка, хотів від нього купити один штубей (вулик), але Онуфрій не продав; він не продає, як казав, нікому своїх бджіл, бо свої бджоли має він лиш для себе; йому оповідав Івоніка, що у нього всі такі згризені, що Михайло вже в жовтні забирається і що він, Михайло, дуже зажурений. Неустанно шукає собі роботи. Ба сеє візьме в руки, ба теє. Ба йде в поле, ба вештається коло товарини, коло бджіл. То знов лагодить щось коло плота, аби його завірюха і сніги не звалили взимі до землі, то знов покопує шанці по полях, щоби в дощових часах не перепуювалася земля надмірно водою, то знов бере сокиру в руки... Все хоче лишити татові в порядку, як піде, бо... може, ніколи не поверне! А Марія плаче, що далі буде треба керницю для її сліз копати... Але вони всі дурні, — сказав до неї опісля Онуфрій. — Він був в Італії, у Відні й вернув зате з гонорами додому. Але всі люди в оцім селі — останні дурні, — се сказав він Івоніці на всі його жалі.

Вона роздумувала над тим, як то буде, коли молодий хлопець піде. В її поважній душі зарився вже здавна біль розлуки і зростав чимраз більше. Вона вже здавна знала, що він мусив іти; знала се скорше, як всі інші. У пана, де родину Івоніки любили й шанували, говорили не раз про се, що хлопець не буде й не може бути увільнений і буде мусити відслужити у війську свій час. Але вони не вірили й усе пробували на різні способи урятувати сина. Тепер же пересвідчилися, що там правду говорили. З ним самим не говорила вона ніколи про се, що він піде. Він приходив тепер доволі часто на панське обійстя. Перед двома тижнями приніс від свого батька меду для пані в дарунок. Передав їй, і вона віднесла мед до покоїв. Коли хотіла відтак миску вимити і йому віддати чисту, сказав:

— Лиши се! (Тикав їй, помимо того, що була бідна наймичка). Се вже дома зроблять! Що ти робиш, Анно, і як маєшся? Я іду позавтра з татом на ярмарок на Петра в місто. Хочемо одну корову продати й молоді бички купити. Що тобі звідти привезти?

Притім узяв її за руку й шукав її погляду. Жаріюча полумінь так і обгорнула її, і вона вирвала руку назад. Він, очевидно, жартував. Так питають звичайно, коли ідуть на ярмарок. Лише її дика душа не могла увійти в той жарт, і вона відповіла майже жорстоко:

— Що хочете!

— Я тобі принесу файний перстін! — сказав він непевно.

Відтак увійшов один із слуг у кухню, і він віддалився мовчки.

Тепер було вже по Петровім ярмарку. Вона лиш чула, — старий Івоніка був майже що другого дня у пана, любив усіх дома, мов батька й матір, — що спродали свою найкращу й найдорожчу корову і що Михайло за нею плакав. Але її треба було спродати, — оповідав він, — бо не міг запускатися багато з товаром на зиму. Все те потребувало надзору і праці, а він сам не зможе всього як слід допильнувати. Зрештою, йому буде потрібно грошей, і Михайло буде також при війську потребувати грошей.

Всюди стрічала його ім'я, чула щось про нього, чула, як його вихвалювали все і все... Ой боже, нехай уже буде, як бог схоче! Вона могла свою долю хіба богу повірити. Всюди визирало щось смутного, але, певно, вже її доля була така... Вона схилила голову і прискорила крок. Вже пізно стало. Ніч настала вже вповні.

Вона оглянулася, а кругом нічого, лиш поля й поля, лиш небо і звізди. Ген далеко по однім боці, куди вона прямувала, білили заслонені почасти садовою стіною поодиноких сільських хат, а цілком далеко, на легкім згір'ї, здіймалися між верхів'ями старих лип два високі комини панського дому.

Мала ще перейти цілу ниву жита Івоніки, відтак конюшину, а відтак ще минути хату Докії, і аж потім вийде на доріжку, що веде до панської хати.

Близько неї крикнула перепелиця, захована в житі, відтак перелетіла їй майже перед лицем; сверщци цвіркали, здавалося, саме коло неї, а якби хто хотів оглянутися за ними, добачити їх там, звідки продзвеніло їх цвіркотання, та воно доходило знов з іншого місця. Се була їхня сверщкова тайна, якою дразнили нічних вандрівників.

Нараз виринула недалеко постать, розхильовала осторожно обома руками штивне море збіжжя і підійшла прямо до неї. Се був Михайло.

Вона перелякалася. Він з'явився, неначе з-під землі виринув. Її ество підлягало могутньому впливові несподіваної хвилі й не могло від нього освободитися.

— Добрий вечір, Анно! — сказав сердечно, знімаючи капелюх, і подав їй руку. — Відки вертаєш так пізно?

— Від Онуфрія з грибами, — відповіла слухняно, мов дитина, тремтячим голосом.

Він мовчав хвилю і дивився на неї. Стояла перед ним темнява, пряма, замкнена високим житом, мов смерека. Її голова була схилена низько на грудь, а руки спущені вділ. Ніч була така погідна і прозора, така прегарна й тиха, — нічого, крім цвірінькання сверщків...

Він бачив виразно її голову і її сумовито закроєні уста.

— Анно! — почав зворушено, — Глянь на мене! Я знав, що ти йшла до Онуфрія. Я ждав і визирав цілий час за тобою... хотів із тобою говорити.

Сказавши се, поклав обі руки на її рамена, оглядаючись zarazом притім лякливо позад себе. І він був соромливий і полохливий; ніколи в житті не промовляв ще так до дівчини. А як і вчинив се, то не довіряв і самій тишині ночі й мовчазним нивам.

Вона позирнула на нього, щоб опісля опустити очі. Ціла повага її ества обхопила її і заволоділа нею цілковито. До того прилучилося дике зворушення, що замкнуло їй уста.

— Анно! — тягнув він ніжно далі, притягаючи її несміливо до себе. — Ти мовчиш так, якби я хотів тебе бити; може, тому, що йдеш через моє поле? Сею стежкою йде кождий, хто хоче. Ти можеш десять разів більше від інших ходити, коли схочеш! Я вистелив би тобі сю стежку найкращими килимами моєї мами. Я люблю тебе!

Вона поблідла, глянувши на нього дико зворушеними очима, і мовчала далі. Щастя було таке велике, але й таке несподіване, що вона стала безрадна й не знала, що сказати.

— Я тебе люблю, Анно, вже віддавна! Ти така гарна й добра! Хочу тебе взяти за жінку, тебе одну! Тебе одну-одніську! Ти мусиш мені сказати, чи ти хочеш і чи любиш мене?

Паралізуюча повага усунулася з її душі. Вона обвила його шию руками й повисла на ній.

— Ти любиш мене? — прошептала врешті. — Любиш мене, Михайле? Я сього не знала! Я така бідна... Я нічого не маю... Я не маю поля... Але я тебе люблю...

— Я не питаю за поле, зозулько...

— Але я тебе люблю... знаєш?

— Хотів знати...

Поцілувалися.

З цілою повагою, яка була їй властива, пробилася її глибока любов; з цілою потугою молодої лиш десь-не-десь культурою діткненої душі, розлилася вона тепер і розігралася гучно. Була цілком сповнена любов'ю, цілком перейнята тим надсильним, досі завсіди лиш боязко заховуваним, затаюваним почуванням.

Але так, як воно зложилося, було майже не до увірення. Найпоряднішин, найліпший хлопець у селі й один із найпожаданіших любив її. Її, що нічого не мала, була убога, і лиш виставлена на гнів матері і штовханці брата, якою ні один хлопець у селі не журився, яка не істніла для нікого, крім для своїх хлібодавців.

— Я стільки по ночах наплакалася! Бог один лиш знає! — прошептала тихо, ховаючи соромливо голову на його грудь.

— Чому, любко? — питав він, глядячи її чорне, у світлі блистяче волосся і притискаючи її до себе, мов дитину.

— Бо так! Як було мені не плакати? Все було таке смутне! В мене нема ні жмінки землі, ні грошей. Моє серце підгризало щось, мов червак. Я ані знала, що ти мене любиш, ані що...

— Ані що хочу тебе за жінку взяти? — докінчив він речення й усміхнувся. — Але тепер уже знаєш! Тепер не потребуєш уже плакати! Віджени смуток і візьми замість нього мене! А як тобі знов коли стане на серці тяжко, то вийди й поцілуй мене! Доки я ще тут, цілуй мене! Доки я ще тут...

— Та й доки я жива по світі ходитиму, Михайле! — сказала, обнявши його дико за шию і надставляючи з несказанною щирістю молоді, непорочні уста до поцілунку.

— І доки я по світі живий ходитиму! — сказав глибоко зворушеним звуком, із щирою вірністю й сердечністю, і поцілував її. Був несказанно щасливий у тій тихій, ясній, місячній ночі, сильно зворушений і розжалоблений і притім собі зовсім новий. З ним ніколи не бувало, як тепер.

Було так чудово й гарно і що вона його так дуже любила, оця гарна, розумна, тиха дівчина, що не мала собі пари й не була нікому рівна.

— Я тобі перстінь приніс, що купив на Петра в місті! — сказав він і витягнув його із-за ременя. Відтак засунув його їй на палець.

— Тримайся мене, Анно, як я піду! — промовив поважно. — А я тобі також слова не зломлю! Скоро поверну, зробимо весілля!

— Ти не повернеш скоро, Михайле! — сказала й зітхнула.

— Чого зітхаєш? Не зітхай! Не смуги мені ще більше серця, я й так із жалю землі не виджу. Дома не виджу нічого, крім сліз. Мама заєдно плаче, а тато зітхає мовчки. Я все собі гадав, що воно не прийде до того.

— Я се знала, Михайле! Я чула, як пан і пані говорили, що нічого не pomoже, що ти будеш мусити свій час відслужити. Пан був би порятував, якби було можна. Вони люблять тебе. Тебе, твого тата і твою маму. Я лиш перед своєю мамою боюся і перед братом. Вони все грозять мені сусідом...

Вона урвала і притулила, як перше, голову до його грудей. Він мовчав хвилину, погладжуючи наново її голову ніжно, а відтак сказав:

— Терпи, а не йди за нього! Бог нам допоможе! На різдвяні свята дістану, може, відпустку і приїду. У мене є надія, що все буде добре. Дотримай лиш мені слова, а як я верну з війська живий, тоді не буду боятися твоєї мами, ні твого брата.

— А твої родичі, Михаїле? — спитала вона і, піднявши голову, поглянула йому вигребущо й боязко в очі.

Він здвигнув плечима й усміхнувся примушено. Знав, що вони не будуть за тим, особливо ж його мати. Вона для нього бажала би самої королівни, але він мав те пересвідчення в серці, що здобуде її для себе. А батько його знов дуже любив його, і коли батько пристане на те, мати

мусить пристати.

— Ти тим не журися! Оставай лише надальше у пані й будь мені вірна та молися за мене, коли буду там. Як там не вмру, буде все добре.

Вона почала тихо плакати.

Він запримітив се.

— Тепер уже плачеш! Я ж іще не пішов і ще не вмер! Пожди ще з плачем! — потішав її, а тим часом огорнуло й його якесь почуття смутку. — Поцілуй мене радше ще раз!

Він обняв її пестливо рукою й підняв її голову.

Тут вона схаменулася.

— Я мушу вже йти! — сказала полохливо, пригладжуючи собі волосся. — Я забарилася! Боже мій! Що там скажуть? А я цілком забулася! Скажу, що в Онуфрія забарилася. А там, у Докії, вже спустили з ланця великого пса, а мені прийдеться минати її хату.

Вона підняла одною рукою з землі кошик із грибами, а другою обняла ще раз його шию.

— Будь здоров, Михайле; добраніч і приходь! Прийди з чим-небудь до пана, щоби я тебе ще бачила! Я буду за тебе молитися і слова не зломлю. Вже най буде, як буде!

— Може, чей, не застрілять мене! — жартував він вимушено. — А коли мене й поцілить яка куля, то, може, не загину відразу. Я міцний, і недурно кажуть, що я — як той медвідь. Сава вимовляється все тим, коли не хоче мішки з насінням виносити на під. «У тебе плечі, як у медведя, — каже він, — носи ти!»

Вона ступила вперед і подалася вперед.

— Я вже йду, Михайле, вже пізно!

— Я тебе підведу!

— Ми не маємо тут обоє місця, бачиш? Стежка така вузька, а що мені з того, як ти будеш іти за мною?

— То я піду вперед тебе! — відповів він весело.

— Так я не буду видіти твого лица. Все одно, чи вперед, чи назад, я хочу видіти твоє лице.

— То я буду йти побіч тебе.

— То хіба жодне з нас не буде йти серединою стежки. Грудною зле йти!

— Ще й ослабнеш з того! — сказав він із здержуваним усміхом, і вона усміхнулася.

— Потолочимо колосся! — сказала вже цілком лагідно й щасливо, погладжуючи пестливо рукою тяжке золотисте колосся, між яким тепер темнів високий блават (волошка). — А се ж гріх, воно таке гарне!

— Так іди ти вперед мене! — промовив він. — Нехай тебе добре затямлю! Коли піду вже геть звідси, буду між чужими й сам чужий, як буду на варті стояти, буду тебе згадувати. Ідемо обоє нашим полем — буду гадати — ти все навперед мене, вузенькою стежечкою, а я за тобою. Відтак ти обернешся й усміхнешся до мене, а я поцілую тебе...

У тій хвилі вона подалась у ході з жахом о один ступінь назад. Заець біг житом і перебіг блискавкою стежку близько її ніг. Вона розсміялася:

— Бодай же тебе! Як же я злякалася!

— Бо ти дівчина! — відповів він із легким глумом у голосі. — Я ловлю їх, як мухи!

Десь у гушавині жита обізвалася знову перепелиця. Вона станула мимоволі і заслухалася.

— Перепелиця підпільтькає, — сказала майже побожно, — а сверцьки галасують, мов наймити.

— Бо ніч ясна; вони люблять місячні ночі. Галасом своїм заповнюють тишину, мов цітками! — відповів півголосом.

Обоє звернулися назад до місяця і дивилися хвилину в освітлену, виразну і лагідну далечинь і назад — на ту стежку, якою йшли.

Перед ними простиралися лани, пишні й багаті, місцями знижуючися, а місцями здіймаючися у лагідні згір'я. Вони мов збивалися коло лісових оаз, що темним тлом стояли позад ланів.

— Усе спить, — сказала вона шепотом, неначе боялася голоснішим гомоном збудити щонебудь у природі. І справді. Здавалось, що все вокруги спало. Високе буйне збіжжя, білі, сріблисті ниви гречки, а далі струнка понура кукурудза. Легка імла, що тут і там знімалася прозорими серпанками над поодинокими місцями піль, здавалось, оберігала дрімучу ростину в тихім сні.

Малий лісок, там ген за ланом, з якого винесла гриби, лежав закутаний у темні, а над усім здіймалось ясне, величаво-високе небо з своїм блискотом зірок і м'яким срібним світлом місяця, що безгомінно пронизало темніть літньої ночі і творило з неї пречудовий, тихий, своєрідний світ.

Обоє мовчали.

Вони все ще стояли, звернені назад проти місяця і проти тої сторони, з якої вона вертала.

Вона дивилася довгу хвилю в далечинь, неначе забула про себе, так витріщилася туди. Нараз заблис переполох, її очі розплющилися широко.

— Михайле! — обізвалася раптом і боязко. — Дивися, видиш?

— Що таке? — спитав.

— Іди очима назад тою стежкою, якою я прийшла...

— Ну, і що ж?

— Дивися, видиш ти тепер ваш бурдей, як він он там унизу лежить, обведений округи густою деревиною, так, як стара бабка, скулена на землі? Видиш його? А дерева, що густо виростили за ним, як лісок, видиш ти? Воно так ясно, все видко докладно, цілком докладно. Дивися на малу стайню коло бурдея, на плоті висить довге пасмо білого полотна.

— Я виджу. Мама білили й забули заховати полотно. Та що таке?

— А тепер дивися! Кусень від бурдея направо відділений багнистою левадою, де все застрягають коні возом, як вивозять скошений той рогіз; тепер гуляє там шматами легка імла, на крок звідти лежить панський лісок. Він тепер дримає, видиш?

— Чому б не видів? — спитав на те зчудовано на її дивні допити. — Я його щодня бачу, я маю його щодня перед очима. Лісок веселий, мов хлопець.

— Так, веселий, як хлопець! — повторила майже механічно. — Але тепер, Михаїле, дивися! Видиш ти «сусідній» ліс, що чепить позаду багнистої левади межі бурдеєм і веселим хлопчиськом? Таємний і страшний, видиш ти? Він віддалений добрий кусень від вашого бурдея; ти се знаєш, Михайле, се «сусідній» ліс! — додала, чудно зворушена, майже нетерпливо, і в її голосі пробився несказаний біль, і мов слізьми затремтіло.

— Перед тим лісом, хоч він невеликий, боюся я все страшенно. Вднину й вечором, Михаїле. Не можу туди переходити, щоб не прискорити кроків. Мене тягне туди й жене звідти. Мені на плач збирається, коли побачуся там сама... Я страшенно боюся... дерева такі темні... воно так страшно... я не знаю... я не знаю...

Вона говорила, перехилившись легко вперед. Широко створені, майже витріщені очі від того лісу не зводячи, неначе мала візію (видіння), держалась одною рукою його і, здавалось, була всіма змислами (чуттями) там, у далечині, коло згаданого лісу.

— Все... воно мені... так... коли... я там... — говорила розірвано й боязко. — Коли дивлюсь... туди. А... нині-де воно так ясно... дивися... як ясно... напрочуд... ясно... Звідти іде щось!! — скричала нараз несамовито в дикім переляку, — На тебе й на мене!..

Кинулася до нього судорожно і, мов ослонюючи його, обхопилась його бурливо руками і притиснулася лицем до нього. Слід за тим попала в конвульсивний плач, що його приводить із собою лиш несподіваний, несамовитий перестрах.

Майже в тій самій хвилі обвів і він її руками. Його пройняло холодом, волосся стануло йому дубом. Тримав її міцно, притиснувши до себе, і витріщився гострим поглядом в указаний напрям.

Він не боявся і не бачив нічого. Його бурдей, до якого мав небавом вертатися, лежав спокоем повитий і справді, мов скулена старенька в намітці, ослонений ззаду густою деревиною, а там далі, направо, за багнистою левадою, на тлі, де здіймалися легкі прозорі імлі й неначе на границі другого села, лежав сам для себе «сусідський» ліс. Чужий, невеличкий і лиш рідко побережниками звідуваний. Неначе добро без властителя, де кождий міг ограбувати дерево й доволі часто ограбував, так лежав він.

Він знав його аж надто добре. Зрубував там у нім часом сухе гілля, кілля до плота й переводив не одну ніч в його глибині. Але тепер не бачив нічого. Йому й не впало там нічого в очі. Ні вднину, ні вночі, і вона мала, певно, лиш пустий привид.

— Ти дівчина, — успокоював її рівним голосом, але наглий переполах, який перейшов від неї на нього, дзвенів ще й у його голосі, — і тому боїшся! Перехрестися! Бог з нами, і я проведу тебе аж додому. Там нема нічого і тобі лиш щось привиділося. То була мряка.

— Се не була мряка! Воно летіло крізь мряку! — говорила розірвано і хлипаючи, піднімаючи на хвилю голову й дивлячись йому переконуюче й разом з докором в обличчя. — Воно летіло... на мене... і на... тебе!

Нараз урвала. Завернула звільна, неначе невидимою, зростаючою міццю силувана, голову знов просто в синявий, освітлений напрям, де на полях, що знижувалися, темнілися тепер оazi лісів... Дивилась туди хвилю вигребушцими, заляканими очима, з болісно зморщеними бровами, не звертаючи ні погляду, ні голови ані на хвилиночку від того місця. Нараз обхопила пальцями його рамя міцніше. Почала мов у болю стогнати, а відтак легко зойкати: — Вже знов... вже знов... — а відтак скричала, як перше, з несамовитим перестрахом. — Знов летить!

Він пірвав її з собою.

Вона плакала голосно, а він смертельно перелякався.

— Ходи! — кликнув, хрестячися та дзвонячи зубами. — Тут нечисте місце! Ходи! — І, піднявши з землі гриби, що вона в перестрахи опустила, обвів її рукою й потягнув далше.

Ішли, притулившись тісно одне до одного, між високим збіжжям.

Вона утирала очі рукавом, оглядаючись раз по раз боязко поза себе, перемагаючи все наново напливаючий плач, і йшла послушно за ним, коли місцями мусив сам ступати вузькою стежкою.

— Не вертай сею дорогою! — просила благаючим голосом і притискаючи його руку до себе. — Я боюся!

— Мені не станеться нічого, голубко! — відповів рівним, поважним тоном. — Мені не страшно! Я не боюся!

— Тут щось нечисте... на тебе й на мене, Михаїле, — промовила в розірваних реченнях, тулячись тісніше до нього. — Я се виділа тепер!

— Що ти таке виділа?

— Щось страшного, не знаю напевно що! Щось престрашного... закривавлені, вогняні шмати... з двома розжареними, несамовитими очима, що зближались до нас у шаленій скорості. І так скоро, як воно летіло до нас ураз із лісом, так само скоро зникло. Боже, що се могло бути?!

Його пройняла дрож, і він перехрестився. Був забобонний, як батько й мати, як взагалі більша часть люду його села.

— Місячні ночі все таке з собою приводять! — сказав опісля в поучнім тоні, щоб вона успокоїлася. — Але воно не може хрещеному чоловікові заподіяти лиха! Ади, там недалеко панського дому, де виїжджається вже з толоки на дорогу, коло малого яру, яким можна найборше дістатися до нашої хати з толоки. Там також нечисте місце! Завжди, як місяць вповні, показується там великий чорний пес. Той пес гуляє на одному місці і не пропустить жодного чоловіка далше, доки не схоче. Ні за що в світі не пропустить!

— Ти видів його? — спитала боязко.

— Ні! Я ні, але старий Петро казав, що бачив його раз! Він вертав — оповідав одного разу — пізно з села додому! Ніч була ясна й місячна, як нині. Він ішов сам. Чим ближче доходив до того місця, тим більше ослабав у колінах. І нараз станув перед ним величезний пес із огняними очима і витріщився на нього. Він і собі вилупив очі на нього. А коли відтак здіймив руку, щоб перехреститися, пес зник, а він, знаєш, він лежить, як сніп, на землі!.. Вже пізно по опівночі прийшов до себе, здіймився з землі й поволікся додому. Казав, що ще три дні по тім чув слабість у колінах із страху.

— Воно вже так буває! — докінчив кріпшим голосом, — і в таких хвилях треба все лише про хрест пам'ятати, треба зараз перехреститися. Відтак не вилиться вже ніколи нічого!

— А я забула про хрест, Михайле! — сказала вже відважно і спокійніше й усміхнулася, мов дитя, з вогкими ще від сліз очима, неначе відкриваючи щось нового, — і тому виділа я те ще раз. Але тепер буду вже все пам'ятати про хрест, — і, сказавши се, перехрестилася побожно, склонившись глибоко до землі. Відтак обізвалася, відітхнувши: — Тепер я вже не боюся! А нині так ясно, що можна б цітки збирати! Але ще нема півночі! А я таки страшно перепудилася! — завершилася вона на попередній предмет. — І що се могло таке бути, що я бачила? Що се могло таке бути? І ніби знаю, що воно було, а прецінь не знаю!

— Не згадуй! — обізався він широко. — Нехай воно від нас щезає!

— Нехай щезає! — повторила поважно, а по хвилі додала: — Зі всього я лиш припізналася! Пані наказувала не бавитися допізна, а я якраз забавилася (забарилася)! Ходім швидше, Михайле! Дома будуть мене ще потрібувати!

І прискорили мовчки кроки. Ішли все ще вузькою стежкою полем, та лиш уже тепер високою кукурудзою. Шовкове листя її неначе шепотом відзивалося до них, коли одно або друге, переходячи повз струнких рослин, десь-не-десь діткнулися або й відпирали її зі стежки руками. По недовгій часі спинилися недалеко білої хати Докії, а разом коло дороги, що вела до панського дому. Тут обняв він її.

— Поцілуй мене тут ще раз, зозулько! — просив ніжно. — Далі не піду з тобою, бо люди будуть видіти! Не треба тепер!

— Не треба, не треба! — відповіла живо, обнімаючи його тісно за шию.

— Бог видить! — закинув півголосом і поцілував чисті її уста.

— Лиш бог один видить! — відповіла з цілої душі, відтак розсталися.

Вона пішла, а він остався ще хвилюк на місці та глядів за нею, як ішла польовою дорогою, а відтак як минала білу хату Докії, пустившись толокою до недалекого панського дому. Неначе темна струнка смерічка, так ішла прямо, легко колихаючись, доки не зникла йому з очей.

Він чув себе вповні щасливим. Вона його любила й хотіла на нього ждати і... буде його жінкою.

Відтак перехрестився і пішов назад стежкою, що вела в ясно освічений напрям. Його бурдей лежав, тихо дрімаючи, закутаний у синяво-срібlistу мряку, й вижидав його з отвертими дверима і двома дрібними, проти місяця зверненими, тепер ясно-блискучими віконцями...